

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Національна доктрина розвитку освіти, затверджена Указом Президента України від 17 квітня 2002 року № 347/2002. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.mon.gov.ua/>.
2. Андреев В. И. Педагогика творческого саморазвития. Инновационный курс: учеб. пособие для вузов / В. И. Андреев. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1996. – Кн. 1. – 567 с.
3. Андреева Ю.В. Ориентация профессионального обучения журналистов на саморазвитие конкурентоспособности [Текст] / Ю.В. Андреева. – Казань: Изд-во «Центр инновационных технологий», 2006. – 246 с.
4. Асмолов А.Г. Деятельность и установка [Текст] / А.Г. Асмолов. – М.: МГУ, 1979. – 150 с.
5. Мезинов В.Н. Подготовка конкурентоспособного учителя в вузе. [Текст]: монография / В.Н. Мезинов. - Елец, 2007. – 166 с.
6. Митина Л.М. Психология труда и профессионального развития учителя [Текст] / Л.М. Митина. – М.: Академия, 2004. – 320 с.
7. Столин, В.В. Самосознание личности [Текст] / В.В. Столин. – М.: МГУ, 1983. – 24 с.

8. Тенилов Е.А. Формирование конкурентоспособности будущего специалиста-педагога в вузе / Е.А. Тенилов // Современные проблемы науки и образования. 2010. – №1 – С. 63-66.
9. Хазова С.А. Конкурентоспособность специалистов и профессионализм: сопоставление феноменов. – Режим доступу: <http://www.fan-nauka.narod.ru/2007-2.html>.
10. Шаймакова Ж.Б. Роль инновационной компетентности в развитии конкурентоспособности преподавателя высшей школы: автореферат дисс... кандидата психологических наук : 19.00.13. – Тамбов, 2009.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Бабенко Тетяна Василівна – кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри педагогіки та освітнього менеджменту КДПУ ім. В.Винниченка.

Коло наукових інтересів: проблеми формування інформаційної культури майбутніх вчителів історії, проблеми формування конкурентоздатності фахівця.

УДК 373.2.011.3.502

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНО-МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ПЕДАГОГІЧНОЇ РИТОРИКИ ВАСИЛЯ СУХОМЛИНСЬКОГО

Ірина БАРАНЮК (Кіровоград)

У наш час як у педагогічній літературі, так і в педагогічному побуті популярними стали словосполучення зі словом «інновації», «інноваційні» – наприклад, «інноваційні технології навчання», «інноваційні підходи» і т.п. «Інноваційні технології» більшою мірою сприймаються як різного роду методичні прийоми з використанням мультимедійних засобів, без яких сьогодні важко уявити будь-яку лекцію чи доповідь. Дуже часто слово лектора виконує допоміжну, обслуговуючу функцію.

Постають принаймні дві серйозні проблеми, які потребують вирішення. Перша проблема стосується розвитку методики використання в навчальному процесі мультимедійних засобів – такої методики, яка б забезпечувала поєднання усного, живого слова і технічного аудіовізуального компоненту. Необхідні серйозні творчі зусилля для того, щоб мультимедійна складова почала активніше виробляти свої засоби, які б доповнювали й посилювали первородну могутність слова.

Навчальні «інноваційно-мультимедійні технології» відвернули увагу від **мистецтва педагогічного слова** і окреслили другу проблему – конфлікт між сучасним прагненням до «інновацій» на педагогічній ниві та педагогічною класикою, яка визнає слово

головним інструментом педагогічного впливу. Як показує досвід, відхід від педагогічної класики завжди завершується невдачами, багато з яких просто не констатуються і не визнаються. Ігнорування слова як головного засобу педагогічного впливу є недоцільним. Саме тому уважне вивчення теоретичних та практично-методичних аспектів риторики слова, котрі напрацьовані класиками світової та вітчизняної педагогіки є одним із важливих завдань сучасної педагогічної науки. Це і визначає **актуальність** нашого дослідження.

Василь Сухомлинський є тим класиком педагогіки, який, розвиваючи найвищі досягнення своїх попередників, і в першу чергу К. Ушинського, приділяв слову, як основному засобу навчання та виховання, виключну увагу. Він зробив вагомий внесок у лінгводидактику, а також у методику викладання літератури. Висловлюючись про рівень **наукового осмислення проблеми**, відзначимо, що сучасна сухомлиністика досить уважно інтерпретує внесок видатного педагога як у лінгводидактику (Антонець М.Я., Богуш А.М., Вашуленко М.С., Воробйова Л.М., Воробйова І.А., Мамчур Л.І. та ін.), так і в методику викладання літератури (Перхета Л.П., Ткаченко Г.М.). Проте поза увагою дослідників наукової творчості

видатного педагога ХХ століття залишилися його надзвичайно цінні думки та поради методичного характеру, котрі стосуються «секретів» ефективності мистецтва усного слова педагога. Мова йде про вагомні елементи педагогічної риторика, якими сповнене вчення видатного педагога. У статті «Слово про слово» він особливо наголошував на значенні усного учительського слова як інструменту педагогічного впливу: «В руках вихователя, слово – такий же могутній засіб, як музичний інструмент в руках музиканта, як фарби в руках живописця, як різець і мармур в руках скульптора. Як без скрипки немає музики, без фарби і пензля – живопису, без мармуру й різця – скульптури, так без живого, трепетного, хвилюючого слова немає школи, педагогіки. Слово – це ніби той місток, через який наука виховання переходить у мистецтво, майстерність» [5, с. 160]. Ось чому так важливо найуважнішим чином прислухатися до роздумів видатного педагога про джерела виховного впливу слова.

Наше завдання полягає у виявленні та узагальненні думок видатного педагога, спрямованих на осмисленні головних засад, які визначають впливовість учительського слова.

У наш час з'являється чимало посібників з риторики, в яких основна увага звертається на засоби, з допомогою яких проголошуване слово набуває більшої впливовості. Те саме можна сказати й про спрямованість курсу «Педагогічна майстерність», де розглядаються такі теми як «Дихання і голос як елементи педагогічної техніки», «Дикція як елементи педагогічної техніки», «Елементи акторської майстерності в педагогічній техніці» [1] і т.д. Не можна заперечувати важливість подібних підходів до педагогічної риторики. Без них, звичайно ж, не обійтись, і в певному розумінні вони складають її основний «корпус».

Вибудовуючи педагогічну риторику як перспективну навчальну дисципліну, маємо взяти у В. Сухомлинського те, що є засадничою умовою для мистецтва педагогічного слова і джерелом енергії його впливовості. Відсутність цієї енергії неможливо компенсувати ні акторською технікою, ні дикцією, ні довершеним володінням безліччю словесних прийомів, яких протягом століть чимало накопичилося в арсеналах риторики як науки.

У праці «Як виховати справжню людину» В. Сухомлинський таким чином формулює головну засадничу умову справжньої впливовості педагогічного слова: «Поряд з кожним вихованцем повинна стояти яскрава людська особистість, – тридцять п'ять років наполегливих пошуків секретів виховання переконали мене в тому, що саме завдяки цьому

слово вихователя стає могутнім і тонким інструментом в його руках» [4, 154].

«Яскрава людська особистість» – надто загальна характеристика, опираючись на яку важко зрозуміти, чому слово такого вихователя наділене енергією. Тому дуже важливим є наступне уточнення В. Сухомлинського: «Слово етичного повчання взагалі має силу в устах вихователя лише тоді, коли він має моральне право повчати» [4, с. 155]. Для цього необхідно самому бути справжньою Людиною, жити чесно і правильно.

Щойно наведені думки Василя Олександровича стосуються не лише педагогічного слова, а й слова художнього, з його особливо тонкою енергетикою, яка легко знищується найменшим проявом фальшивості та неправди, навіть якщо вони добре замасковані.

Особистість, яка є носієм правдивого слова, в духовному та морально-етичному плані є різко відмінною від особистості, для якої неправдиве слово є звичним. Неправдиве слово наділене руйнівною енергією, і в першу чергу воно руйнує духовність самого носія.

Про те, що особистість учителя, його чесність, правдивість, здатність дотримуватися єдності слова і діла, є визначальним, засадничим чинником, який обумовлює ефективність його слова як інструменту виховання, засвідчує той факт, що статтю «Слово вчителя в моральному вихованні» В. Сухомлинський буквально обрав думками, які варто навести повністю. На початку статті наголошено: «Стала тривіальною істина, що вплив особистості вчителя на вихованця ні з чим не можна порівняти і нічим не можна замінити, але ті, хто повторює цю істину, рідко розуміють, що особистість учителя розкривається перед учнем в єдності слова й поведінки. Учитель в слові виявляє себе, свою культуру, свою моральність, своє ставлення до вихованця.

Головне, що визначає ефективність слова вчителя, – його чесність. Учні дуже тонко відчують правдивість слова, чутливо відгукуються на нього. Ще тонше відчують учні неправдиве, лицемірне слово» [5, с. 321]. Особливу увагу звертають на себе заключні слова цієї статті: «кожний прояв педагога повинен відбивати його особистість, його моральність, людяність, доброту, правдивість... [...] Багато духовних багатств треба мати вихователю, щоб постійне самовиявлення його особистості діяло на учнів як стимул до самовдосконалення. Скільки б хороших слів не проголошував учитель, вони будуть для вихованців порожнім звуком, якщо в житті свого наставника вони не побачать втілення всіх цих слів і закликів» [5, с. 330]. У жодному з підручників педагогічної риторики ми не

знайдемо цієї засадничої для педагогічної майстерності вчителя думки.

Риторика як наука і як навчальна дисципліна, приділяючи багато уваги самому ритору як носію активного впливового слова – його жестах, дикції, умінню налагодити контакт з аудиторією, умінню «ввійти в довір'я» з нею і т.д. І це зрозуміло, бо мається на увазі **одноразове** спілкування ритора з аудиторією, протягом якого сама аудиторія може сприймати ритора таким, яким він зуміє себе показати. У вчителя ж «аудиторія» незмінна. Вчитель постійно з учнями. Йому не допоможе жодна «маска». Діти пізнають його таким, яким він є. В. Сухомлинський виводить це засадниче для педагогічної риторики правило у праці «Як виховати справжню людину»: «Слово етичного повчання взагалі має силу в устах вихователя лише тоді, коли він має моральне право повчати» [4, с. 155].

Інша важлива засаднича умова педагогічної риторики В. Сухомлинського стосується власне «аудиторії», тобто об'єкту виховання: «Виховання словом стає можливим лише там, де перед вами – *виховувана* людина» [4, с. 152]. Виховуваність, як здатність дитини сприймати слово вихователя, має бути об'єктом особливої уваги педагога. В. Сухомлинський визначає кілька умов, що особливо важливі для *виховання виховуваності*. І перша з них: «*Виховуваною* дитину роблять, по-перше, радість, щастя, життєрадісне світосприймання. Справжня гуманність педагогіки полягає в тому, щоб берегти радість, щастя, на яке має право дитина» [4, с. 152]. Життєрадісне світосприймання робить дитину відкритою для людей, для світу і, звичайно ж, для слова. Мова йде про визначальну умову, яка сприяє тому, що дитина «*прагне бути хорошою*» [4, с. 152]. А, з іншого боку, пише Василь Олександрович, «я знаю дітей, які не могли досягнути ні розумом, ні серцем моральної краси лише тому, що вони були глибоко нещасні» [4, с. 152].

Отже, виховання дитини в атмосфері добра і співчутливості сприяє тому, що дитина набуває *виховуваності*, і, навпаки, якщо дитина переживає страждання, горе, то через це вона закривається в собі і потрібні серйозні зусилля, щоб зняти з неї «страждання, тривогу, горе, дати їй мир і спокій, а потім принести радість буття» [4, с. 152].

Виховання виховуваності неможливе без чудодійного впливу Краси. Саме Краса є чи не найголовнішим засобом **розм'якшення душі**, без чого не можна набути виховуваності. «Духовне життя в світі прекрасного пробуджує невикорінну людську потребу – потребу бути красивим, *прагнення до повинності*. [...] В поєднанні з радістю творення добра для людей – це пізнання себе через пізнання прекрасного

навколо себе – у квітці і в журавлиній зграї, у відтинку знайденого на березі річки камінця, в маковому розливі світанкової зорі, в тонкому звучанні слова, в прекрасному людському вчинку – в цьому поєднанні криється така могутня сила виховання, що ви, вихователю, маєте воістину чудодійну здатність перевертати душу, випрямляти її, якщо вона зігнулася під тягарем горя, нещастя, біди. Влада вихователя як творця дитячої радості саме й полягає в тому, щоб відкрити маленькій людині двері в світ прекрасного» [4, с. 155–156]. Особливе значення у вихованні *чутливості до слова* має довершено розроблена В. Сухомлинським його лінгводидактика, яка не зводиться лише до вивчення мови у її традиційних для загальноосвітньої школи лексико-граматично-синтаксичних параметрах, а шукає засоби, які відкривали б учням красу слова, його поетичну сутність і таким чином сприяли входженню дитини в світ художньої літератури як вмістилище духовності.

Визначивши таким чином **головні засади** педагогічної риторики В. Сухомлинського, звернемося до **технології педагогічного слова**, – маємо на увазі риторичні засоби, які застосовував і які описував сам Василь Олександрович.

На відміну від багатьох існуючих посібників з риторики, В. Сухомлинський велику увагу приділяв здатності слова викликати в свідомості слухача образно-зорові уявлення, – йдеться про візуалізацію, здійснювану словом. «З допомогою слова можна створити в уявленні дітей такі самі яскраві образи, як і з допомогою наочних засобів. Але картина, – робить суттєве зауваження Василь Олександрович, – створена в дитячій уяві з допомогою слова, має переваги перед наочними образами – слово несе в собі яскравіше емоційне забарвлення порівняно із забарвленням, що може дійти до душі дитини в процесі споглядання наочного образу» [3, с. 246].

Те, що В. Сухомлинський у першу чергу звертав увагу на здатність слова викликати образно зорові уявлення і високо цінував уміння вчителя «зображувати» словом пейзажні картини, засвідчує його постійну внутрішню спрямованість до письменницької творчості. У творах художньої педагогіки Василь Олександрович демонстрував довершене володіння художнім словом, яке яскраво візуалізує в свідомості читача зображуваний письменником-педагогом світ.

Слово вчителя захвилює учнів лише тоді, коли воно пройняте почуттям. Це аксіоматичне положення педагогічної риторики в інтерпретації Василя Олександровича має важливий додатковий смисл. Це почуття має бути глибоко пережитим самим учителем,

звіреним із його життєвим досвідом, шляхетним і високим, – інакше воно не буде сприйматися дітьми. Чим більше слово педагога ввібрало в себе світла, тим більше воно передасть його дітям, – ця непорушна «залізна» закономірність є одним із найголовніших постулатів педагогічної риторики В. Сухомлинського.

Розробляючи власну педагогічну риторичку, В. Сухомлинський відчував потребу здійснити певну класифікацію прийомів. Це завдання було надзвичайно важливим, бо формування якоїсь цілісної педагогічної системи передбачає її внутрішнє структурування на окремі складники. І дуже важливо, щоб це структурування відбувалося на основі точно обраного принципу. Таким принципом В. Сухомлинський вважав «інструменти виховання». Навіювання, спонування, похвала, заохочення, виявлення довір'я чи недовір'я, заборона – все це він вважав інструментами виховання, кожний з яких потребує своїх засобів педагогічного впливу через слово – риторичних прийомів.

На думку В. Сухомлинського, **навіювання** є одним із найскладніших і найтонших інструментів виховання, який «потребує від вихователя величезної затрати духовних сил». Але не чекаймо, що видатний педагог буде рекомендувати якісь конкретні прийоми навіювання (сугерування) у свідомість чи й навіть у підсвідомість дитини якісь важливі педагогічні смисли. Нема сумніву, що такий знавець **мистецтва впливового слова** як В. Сухомлинський знав ці прийоми і міг би їх описати. Але він цього не робив, міркуючи про «технічні прийоми», які виявляються ефективними лише за умови, коли педагог буде дотримуватися основоположного принципу педагогічного впливу, що матиме характер навіювання. «Педагог високої педагогічної культури, – міркує Василь Олександрович у статті «Слово вчителя у моральному вихованні», – учить розмірковувати вголос, він ділиться з юнаками і дівчатами своїми сумнівами, звертається до них за порадою, запрошує до спільних роздумів. Слово такого вчителя невимушене, задушевне, воно утверджує атмосферу довір'я, щирості, спільності. У розмові педагога і учнів утверджується єдність поглядів на добро і зло, на моральні цінності [...]» [5, с. 323]. Треба розуміти, що це засадничий «рецепт» для технології навіювання. Якщо педагог зрозуміє «механізм» його дієвості, то він сам виробить суто технічні прийоми, відповідні його суто людським та професійним особливостям. Навіювання – педагогічний процес довготривалої дії, і він можливий лише тоді, коли з боку вихованців буде повна довіра до вихователя.

Подібні засадничі «рецепти», що забезпечують впливовість педагогічного слова, були розроблені видатним педагогом і для таких інструментів виховання як похвала, заохочення, виявлення недовір'я, заборона та ін.

Важливо відзначити, що як у своїх працях, так і в творах художньої педагогіки, тобто, у так званих *етичних оповіданнях*, В. Сухомлинський широко користувався риторичними засобами, які в останні десятиліття в зарубіжних розробках з риторики осмислюються, увиразнюються та пропагуються як окремий напрям, що зараз став відомим як *сторітеллінг* (англ. *storytelling*, «розповідання історій»).

Поняття сторітеллінгу вперше було сформульоване і застосоване у бізнесовій сфері (робота з персоналом, реклама), а потім почало успішно використовуватися в психології та психіатрії для позначення методів, з допомогою яких навіюються смисли та переконання. Психологи довели високу впливовість уміло здійсненої розповіді історії [2].

Отже, *педагогічний сторітеллінг* має стати важливою складовою педагогічної риторики.

В. Сухомлинський як автор педагогічних праць та творів художньої педагогіки дуже широко і часто користувався історіями. З їх допомогою він увиразнював, робив більш дохідливими свої науково-педагогічні концепти. Ось один із прикладів, взятий із знаменитої книжки «Серце віддаю дітям»: «...переді мною стоїть у синенькій ситцевій сукенці маленька синьоока Ніна. Її голова пов'язана білою хусточкою з блакитними квіточками, хустина насунута на лоба. Поруч із нею стоїть її бабуся, мати не прийшла з дитиною. Я беру дівчинку за руку, дивлюся їй у вічі, і в серці моєму закипає біль обурення.

Це була небажана для матері дитина, мати не хотіла, щоб вона з'явилася на світ. Під час вагітності вона туго перев'язувала живіт, підіймала важезні речі. Проте дитина народилася живою і здоровою. Бувши у тяжкому психічному стані, мати хотіла позбавити доньку життя і сама воліла вкоротити собі віку. І тільки завдяки щасливому випадку мати і дитина залишилися жити. Дівчинка народилася з ледве помітним дефектом обличчя – з пласким, удавленим чолом. Почуття горя і самоти, з яким мати зустріла появу дитини, поступово переросло в співчуття, потім у справжню материнську любов. Щоб людям не впадало у вічі плаский, втиснутий лобик, мати пов'язувала голову Ніни хусткою. Вона стала дорожити дитиною, кожна доччина хвороба була для неї справжнім горем. Як ввести дівчинку в світ дитячих радощів, як захистити чуйне, вразливе серце від тих бід і прикроців, які неминучі для людини, що відчуває,

що вона, якоюсь мірою позбавлена щастя, приступного іншим? Як виховати з цієї мовчазної, боязкої дівчинки справжню людину, горду своїми чеснотами? Я дивлюся в Нініні сині, як волошки, красиві очі, милуюся її очима, посміхаюся їй і вперше бачу в її очах посмішку. Мила дівчинко, як хочеться мені, щоб у твоїх гарних очах ніколи не було горя, щоб ти знайшла своєї щастя в житті» [6, с. 58–59].

Який сенс вбачаємо у цій розповіді? З якою метою автор передає вражаючу історію про долю цієї дівчинки? Відповідь, здається, проста – педагог характеризує дітей, які прийшли одного серпневого дня 1951 року до Павлівської школи. Вони обпалені війною. У них, як правило, складні долі. Василь Олександрович розповідає про них як про дітей, для яких він створює «Школу радості». У цій історії, як і в історіях інших дітей відчувається підтекст – йдеться про високий гуманізм педагогічної праці, який виявляється у співчутливому ставленні до вихованців.

Більшість етичних оповідань В. Сухомлинського побудовані як довершені історії, наділені великим виховним потенціалом. Вони залишають у юного читача дуже тривкі емоційні враження, про які треба говорити як про художні, тобто такі, що наділені особливою впливовістю. В. Сухомлинський – видатний майстер педагогічного сторітеллінгу. У цьому плані його ім'я стоїть поряд з такими видатними майстрами педагогічного впливу засобами художньої педагогіки як Костянтин Ушинський, Лев Толстой, Януш Корчак, Шалва Амонашвілі.

Висновки. У наш час коли відчутно актуалізується проблема живого слова учителя, становлення його як риторичної особистості, педагогічна риторика ще не стала обов'язковим предметом у педагогічних університетах. У кращому випадку вона викладається як спеціальний курс.

Творча спадщина В. Сухомлинського є невичерпним джерелом науково-практичних концептів, котрі могли б стати засадничими для сучасних програм з педагогічної риторики. Основне кредо педагогічної риторики В. Сухомлинського полягає у таких ключових моментах. Перший з них стосується високої вимогливості до особистості вчителя, «справжньою Людиною», яка береже свою гідність, високу моральність, свято дотримується єдності слова і діла. Перелік таких

чеснот можна продовжувати. Однак важливо зрозуміти, що особистість, якій вони притаманні, володіє енергетичним словом **довготривалого виховного впливу**.

Другий ключовий момент полягає в **мистецтві слова** вчителя, який виявляється у його здатності викликати в свідомості учня образно-зорові уявлення. Активний вплив на образну свідомість учня забезпечує вплив на його емоційну сферу, без чого неможливе здійснення виховного акту. Третій момент вимагає постійної і добре продуманої системної роботи по вихованню вихованості учня, завдяки чому він стає відкритим для впливів педагогічного слова.

Треба визнати, що у світлі сучасних тенденцій у розвитку риторики, тема «Василь Сухомлинський – видатний майстер сторітеллінгу» є надзвичайно актуальною і потребує окремого ретельного та професійно здійсненого аналізу, результати якого мають стати важливою складовою педагогічної риторики.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Педагогічна майстерність: Хрестоматія : навч. посібн. / упоряд. І.А. Зязюн, Н.Г. Базилевич, Т.Г. Дмитренко та ін. – К. : Вища школа, 2006. – 606 с.
2. Симмонс А. Сторітеллінг. Как использовать силу историй / А. Симмонс. – М. : Манн, Иванов и Фербер, 2013. – 272 с.
3. Сухомлинський В.О. Духовний світ школяра / В.О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5-ти т. Т. 1. – К. : Радянська школа, 1976. – С. 209–400.
4. Сухомлинський В.О. Як виховати справжню людину / В.О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5-ти т. Т. 2. – К. : Радянська школа, 1977. – С. 149–416.
5. Сухомлинський В.О. Слово вчителя в моральному вихованні / В.О. Сухомлинський // Вибр. твори : в 5-ти т. Т. 5. – К. : Радянська школа, 1977. – С. 321–330.
6. Сухомлинський Василь. Серце віддаю дітям / В. Сухомлинський. – Харків : Акта, 2012. – 538 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Баранюк Ірина Григорівна – кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри педагогіки дошкільної та початкової освіти Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Коло наукових інтересів: педагогічна спадщина В.О. Сухомлинського, проблеми формування професіоналізму вчителя.